

Oversigt

NORDISKE STUDIER OVER EMIGRATION 1965-75

AF

KRISTIAN HVIDT

Omkring 1960 slog socialhistorie igennem i de nordiske lande; den politiske historie blegnede i betydning samtidig med, at nye fag omkring den traditionelle historie styrkedes ved stor tilgang af studerende og dermed lærere, økonomisk historie, materiel folkekultur, etnologi og demografi. Interessen for disse fag havde først og fremmest en idéhistorisk baggrund, den materialistiske filosofi, men der var også praktiske årsager. Historien havde fået nye tekniske hjælpemidler, regnemaskiner, hulkort, datamaskiner. Nye kildegrupper, der før havde været utilnærmelige på grund af deres overvældende datamængder, blev pudselig anvendelige for historikere. De nye regnemidler åbnede vide perspektiver for at belyse det »tavs«, almindelige folks lev vilkår og bevægelser ved hjælp af kvantitative analyser. Den »klassiske« statistik med stærkt historisk islæt i positivismens ånd, der blomstrede før 1914 omkring Falbe-Hansen, Scharling, Rubin og Westergaard, døde hen efter første verdenskrig, og kun økonomisk statistik (f. eks. studierne i øresundstold-regnskaber) spillede nogen rolle efter 1914. Men i 1950'erne vakte den historiske demografi til live igen, først og fremmest ved redaktør Axel Lassens bøger om befolkningskrisen i 1600-tallet. Det var parallelt med dette, at interessen for et andet befolkningshistorisk emne begyndte at vågne: den oversøiske udvandring.

Norge med sin særlig store udvandring til Amerika havde tidligt forsket på dette område. Professor Ingrid Semmingsen blev en pionér i udvandringsstudiet med sit tobinds-værk, hvis første bind udkom allerede i 1942.¹ Internationalt spredtes interessen for emnet dog først ved en rapport til historikerkongressen i Stockholm i 1960 af englænderen Frank Thistlethwait, der med usædvanlig indsigt og inspiration satte nationaløkonomisk forskning fra tyverne og trediverne om drivkræfterne i den oversøiske masseemigration ind i en historisk sammenhæng og

¹ Vejen mod Vest I-II. Oslo 1942-1950. I 1975 udgav Ingrid Semmingsen en ny bog, »Drøm og Dåd. Utvandringen til Amerika« med mange nye synspunkter. Amerikansk udgave 1977.

viste emnets perspektiver for forståelsen af det 19. og 20. århundredes historie.² Næsten lige så vigtig som inspirationskilde i Norden var formentlig Vilh. Mobergs roman i tre bind om de smålandske udvandrere i 1840'erne, hvis første bind udkom i 1949. Med en genial intuition og forståelse for det væsentlige i udvandringen havde Moberg, hovedsageligt på grundlag af materiale i USA, skabt et persongalleri, der repræsenterede forskellige vigtige sider af udvandringens historie. Selv følte Moberg, at han med sin roman havde skrevet »sandheden« om Amerika-udvandringen, og han blev højlig fortørnet, da historikere forsigtigt tillod sig at korrigere fejl i bogen,³ lige som han anså det for temmelig overflødigt, når historikere efter udgivelsen af hans roman udgav andre, mere tørre fremstillinger om emnet.

En ny udfordring til at tage den oversøiske udvandring op som forskningsemne kom i 1963, da professor Birgitta Odén offentliggjorde sin forelæsning til en professorkonkurrence.⁴ I en årrække havde Birgitta Odén en studiekreds over emnet ved universitetet i Lund og udgav selv en afhandling om udvandringen fra Blekinge.⁵ Medens Blekingestudiet var af rent empirisk art, blev Birgitta Odén senere talsmand for en mere teoretisk forskningsstrategi, ønskede studierne tilknyttet til moderne økonometrisk teori i forsøg på at komme ind til årsager og virkninger bag masseemigrationen. I en artikel i *Scandia* i 1971 udfordrede hun historikere ved at hævde, at de fagligt ville sakke agterud, hvis de negligerede udviklingen i moderne økonometrisk og sociologisk forskning navnlig i USA.⁶ Birgitta Odéns synspunkt, som hun også fremførte på det nordiske historikermøde i København 1971, gjorde givet et stærkt indtryk ikke mindst på svenske emigrationshistorikere — men rejste også diskussion om, i hvor høj grad historikere skulle og burde begive sig ind på andre fags videnskabsteoretiske områder.

Den mere massive forskningsindsats i emigration fik sit udgangspunkt i Uppsala fra midten af 1960'erne. Som et af de første udtryk for en ny statslig forskningspolitik, hvor ressourcerne koncentreredes om få men store tværvidenskabelige projekter, grundlagdes en institution i tilknytning til Historiska Institutionen, som under ledelse af professor Sten Carlsson og docent Sune Åkermann skulle drive studier i projektet »Sverige och Amerika efter 1860«. Med Åkermanns inspirerende idérigdom og store energi samledes et meget stort antal studerende og forskere omkring de snævre lokaler i St. Larsgatan i Uppsala og skabte i et tiår et blomstrende forskningsmilieu. Emigrationen før 1914 havde på samme tid også samlet en stor skare amatørhistorikere i Sverige, navnlig genealoger, der med offentlig støtte tog initiativet til oprettelse af et emigrationsmuseum og -arkiv,

² Migration from Europe in the 19th and 20th Century. Congr s International des Sciences Historiques 1960. Rapports V, s. 32-38.

³ Utvandrarromanens k llor. F rteckning  ver Vilhelm Mobergs samling av k llmaterial. Emigrantinstitutets skrifter. V xj  1972.

⁴ Emigrationen fr n Norden til Nordamerika under 1800-talet. Aktuella forskningsuppgifter. (Svensk) HT 1963, s. 261-77.

⁵ Ale. Historisk tidskrift f r Sk neland 1965, nr. 3, s. 14-21. En forts ttelse af studierne i Lund er Agnes Wir n's doktorafhandling fra 1975, Uppbrott fr n  rtag rd. Utvandringen fr n Blekinge till och med  r 1870. Bibliotheca historica Lundensis XXXIV.

⁶ Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning. *Scandia* 37, Lund 1971, s. 1-70.

der blev placeret i udvandringens »stærkeste« område, Småland. Fra emigrant-instituttet i Växjö, der åbnede i 1966, blev der knyttet forbindelse til projektet i Uppsala og arrangeret en række symposier med deltagelse af forskere fra mange fag og mange lande i Europa og USA.

Med sit detaljerede og velbevarede befolkningsstatistiske kildemateriale, husforhørslängderne, havde Sverige særlig mulighed for at placere sig centralt i international emigrationsforskning. Projektets første opgave måtte imidlertid være at fastslå dette materiales kildemæssige holdbarhed og finde dets bærekraft i forhold til moderne statistiske metoder.⁷ Gennem en lang række lokalstudier i form af utrykte specialer og licentiaafhandlinger, hvori husforhørslängderne blev sammenholdt med kirkebøger, udvandringslisterne osv., fik man hold på kildematerialets styrke og svagheder; samtidig fik man i stigende grad øje for, at udvandringen ikke skulle betragtes som et isoleret fænomen, men som en side af befolkningsmobiliteten i det hele taget, og at indvandringerne til byerne og arbejdsvandringerne kunne konstateres meget længere tilbage i 1800-tallet, end man tidligere havde formodet.

Den første, der viste sammenhængen mellem udvandringen og de indre vandring, var Fred Nilsson med sin disputats fra 1970,⁸ hvor det bl. a. blev påvist, at storbyens udvandrere for en stor del var de samme, som kort forinden var kommet ind fra provinsen for at prøve lykken. Nilssons resultater blev ikke udelt accepteret, bl. a. stod Ingrid Semmingsen tvivlende over for dem.⁹ Problemerkompaket omkring befolkningsmobiliteten i dets bredeste sammenhæng blev i stadig højere grad centeret for Uppsala-projektets interesse, formidlet i en række værdifulde doktorafhandlinger.¹⁰ I disse undersøgelser nåedes meget differentierede kortlægninger af befolkningens mobilitet internt og oversøisk, såvel de generationsbestemte variationer ved hjælp af kohorteundersøgelser som sammenhængen med industrialiseringen i byerne og den særlige svenske industrialisering i landdistrikter omkring minedrift og savværksvirksomhed. Undersøgelserne er i høj grad interessant læsning for de danske, der arbejder med mobilitetsstudier og i mange henseender har svært ved at aftvinge det meget mangelfulde danske demografiske grundmateriale præcise resultater. Mange konklusioner fra de svenske detailundersøgelser over mobiliteten har muligvis gyldighed for Danmarks ved-

⁷ Dette er hovedtema i rapporten *Nordic emigration. Research Conference in Uppsala September 1969, 1970.*

⁸ Fred Nilsson, *Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893. En studie i urban utvandring. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 31.* Sthlm. 1970.

⁹ Se herom i min bog, *Flugten til Amerika.* Kbh. 1971, s. 125 ff.

¹⁰ Således Bo Öhngren, *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870-1900.* *Studia historica Upsalensia* 55, 1974, samt *To-mandsdisputatsen af Bo Kronborg & Thomas Nilsson, Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870-1910.* Samme serie 65, 1975. Holger Wester, *Innovationer i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten.* Samme serie 93, 1977. Erik de Geer, *Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816-1972.* Samme serie 97, 1977. Ingrid Erichsson & John Rogers, *Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century.* Samme serie 100, 1978.

kommende. Men det er nok et stort spørgsmål, om grundstrukturen i den danske befolkning og derved flytningsmønstret ikke er så forskelligt fra det svenske, at vi ikke tør »låne« af de svenske resultater.

Samtidig med disse undersøgelser over emigrationens sammenhæng med indre svenske forhold gik andre forskere ind i studiet af den anden side af udvandringen, immigranternes forhold efter ankomsten til USA. Göteborgeren Lars Ljungmark havde allerede i begyndelsen af 1960'erne skrevet en udmærket grundbog om den svenske udvandring, men skrev siden om den svensk-amerikanske agent, oberst Mattson, der arbejdede systematisk på at få Minnesota bebygget af svenske indvandrere. Ljungmarks disputats fra 1971 blev et pionérarbejde ved at åbenbare de amerikanske pull-virkningers uhyre betydning som drivkraft i udvandringen,¹¹ en opdagelse, som siden blev yderligere udforsket af undertegnede og göteborgeren Berit Brattne, sidstnævnte på basis af et enestående fund af det komplette arkiv efter et agentur. Dr. Brattnes disputats fra 1973 omfattede kun nogle få år i 1880'erne, men gav dog afgørende resultater, der på visse punkter kunne korrigere mine undersøgelser.¹² En anden side af den svenske immigration i USA belystes af emigrantinstituttets leder, Ulf Beijbom i hans disputats fra 1971 om den store svenske minoritet i Chicago før 1880. Beijbom brugte det svenske mindretal som eksempel på de etniske gruppers sociale mobilitet i det amerikanske storbymilieu.¹³

Gennem brevsamlinger kan man få mulighed for at følge enkelte udvandrers familier hele vejen fra afrejsen og til deres videre skæbne i indvandringslandene og få indtryk af, om den drastiske beslutning var velvalgt eller ikke. Sådanne brevsamlinger er iøvrigt bevaret i forbavsende begrænset udstrækning i Danmark — mange samlinger ligger vel stadig gemt i de enkelte slægters eje. Som kilder til hele udvandringens genesis er disse brevsamlinger vel også lidet repræsentative, men til gengæld mere læseværdige. Egentlig historisk-statistiske undersøgelser, hvor en population undersøges før afrejsen og efter at den er etableret i indvandringslandet er meget vanskelige at gennemføre. Der er dog gjort et fortrinligt forsøg i den retning af Hans Norman i hans disputats fra 1974, efter min mening den bedste af Uppsala projektets mange afhandlinger.¹⁴ På basis af materiale fra Örebro len foretages her en analyse af udvandrerne derfra, som siden sammenlignes med et materiale fra tre begrænsede områder i det østlige USA, hvor mange emigranter fra Örebro nedsatte sig.

¹¹ Lars Ljungmark, *For Sale - Minnesota. Organized Promotion of Scandinavian Immigration 1866-1873*. *Studia historica Gothenburgensia* XIII. Gbg. 1971.

¹² Berit Brattne, Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrant-agentverksamhet under 1800-talet. *Studia historica Upsaliensis* 50, 1973. Hendes studier er fortsat af Gösta Lext, *Studier rörande svensk emigration till Nordamerika 1850-1880 - registrering, propaganda, agenter, transporter och resvägar*. Udg. af Landsarkivet i Göteborg 1977. Se også min artikel i *Scandinavian Journal of History*, 1979.

¹³ Ulf Beijbom, *Swedes in Chicago. A demographic and social study of the 1846-1880 immigration*. *Studia historica Upsaliensia* 38, 1971.

¹⁴ Hans Norman, *Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851-1915*. Samme serie 62, 1974.

Men samtidigt med emigrationsprojektet begyndte i Uppsala, kom også lignende studier i gang i de øvrige nordiske lande, i og for sig ganske uden påvirkning fra Uppsala, men efterhånden for alles vedkommende i nær tilknytning til Sune Åkermann og hans institution. I Norge arbejdede foruden Ingrid Semmingen også nationaløkonomen Thorvald Moe med den norske udvandring og disputerede i USA på en meget dybtgående vurdering af push-pull teorierne.¹⁵ Samtidig sattes også studier om den finske emigration i gang ved universitetet i Åbo, hvor docent Reino Kero's samlede fremstilling af den finske emigration blev publiceret i 1974.¹⁶ Omkring dette institut dannedes efterhånden et frugtbart forskningsmilieu, der i 1974–77 har publiceret en lang række afhandlinger og bøger, der navnlig koncentrerer sig om studiet af det store finske mindretal i mineområdet i Michigan og omkring Duluth i Minnesota. Denne minoritet har været interessant ved sin politiske radikalisme, idet Finnerne i USA medbragte og opretholdt en slagkraftig socialistisk organisation, hvorimod de andre nordiske minoriteter i Amerika hurtigt tilpassede sig det bestående amerikanske partisystem.¹⁷ I den nævnte finske serie, »Migration Studies« er også Olavi Koivukangas' store og meget fortjenstfulde redegørelse for hele den skandinaviske indvandring til Australien før 2. verdenskrig.¹⁸

Fra 1965 var jeg selv aktiv i udforskningen af den danske udvandring efter at Københavns politis udvandrersprotokoller var dukket frem i Arbejdsdirektoratets kelder. Takket være en bevilling fra Videnskabsfonden og 18 beredvillige damer fra Statistisk Departement lykkedes det i løbet af 1966 at få gjort datamaterialet parat til kørsler. På samme tid satte de til arkivet hørende journalsager vedrørende udvandreregerter mig på sporet af det internationale netværk af rederi- og agentinteresser, der formidlede den oversøiske pull-funktion.¹⁹ I 1967 kom jeg i forbindelse med det da helt nystartede Uppsala-projekt, og i de følgende år fulgte en række inspirerende nordiske møder, der førte til hovedrapporten til det nordiske historikermøde i København i august 1971.²⁰ Af de fem afhandlinger i rapporten kan den første, Andreas Svaalestuen's komparative oversigt over den nordiske emigration, stadig stå ved sin klarhed og sin relativt dybtgående analyse. I et tillæg til rapporten optrådte en islandsk forsker for første gang i sammenhængen med en oversigt over dette lands uhyre store udvandring, i forhold til befolkningen lige så omfattende som Norges.

¹⁵ Afhandlingen er fra 1970, men er udgivet i 1977 af Arno Press i New York: Demographic Developments and Economic Growth in Norway 1740–1940. An Economic Study.

¹⁶ Reino Kero, Migration from Finland to North America in the years between the United States Civil War and the first world War. *Annales Universitatis Turkuensis* 130, 1974.

¹⁷ Vigtigst er samlingsværket *The Finnish Experience in the Western Great Lake Region: New Perspectives*. Institute for Migration, Turku 1975, og Auvo Kostiaainen, *The Forging of Finnish-American Communism 1917–24*. *Annales Universitatis Turkuensis* 147, 1978.

¹⁸ Olavi Koivukangas, *Scandinavian Immigration and Settlement in Australia before World War II*. *Migration Studies C 2*, Turku 1974.

¹⁹ Den grundigste anmeldelse af min afhandling *Flugten til Amerika* var Lars-Göran Tedebrandts i (Svensk) HT 1973, s. 275–84.

²⁰ Emigrationen fra Norden indtil 1. verdenskrig. Diskussionen om rapporten er gengivet i mødets beretning (udg. Upps. 1974), s. 37–66.

De vigtigste resultater, som de nordiske emigrationsforskere var kommet til indtil da, var så godt som alle baseret på landsomfattende undersøgelser, aggregeret statistik, der dækkede over store lokale variationer. Man stod nu i nogen grad tilbage med spørgsmålet om hovedresultaterne også gjaldt, hvis man nedbrød materialet på mikro-plan og betragtede de store lokale variationer i vandringerne i det enkelte sogn. Man besluttede derfor at fortsætte det nordiske samarbejde med henblik på to mål. Dels ville man fremstille et emigrationsatlas for Norden, der grafisk viste emigrationsintensitetens lokale variationer og dels ville man foretage en komparativ undersøgelse over udvalgte enkeltsogne i hver af de fem nordiske lande. Udarbejdelsen af emigrationsatlasen, der omfattede ti kort, hver omfattende hele Norden inklusive Island i et femår i perioden 1865–1915, blev mere langvarigt end ventet, fordi grundmaterialet for Sverige og Finland skulle omregnes på basis af de enkelte sognes husförhörlängder. Kortene viser variationerne for udvandringen fra landenes amter, fylker eller län. Det vil blive udgivet i Sverige om kort tid som bilag til en gymnasielærebog om emnet, et værdifuldt materiale til videre studier i lokale undersøgelser over udvandringens struktur og årsager. I den komparative undersøgelse valgtes et landsogn i hver af landene efter ensartede kriterier med henblik på en kortlægning af vandringsmønstret 1870–1900. For Danmarks vedkommende valgtes Torslev sogn i Hjørring amt, et landsogn uden jernbane og i passende afstand fra områdets købstæder. Cand. mag. Arne Vangdrup udførte denne undersøgelse på basis af en databehandling af folketællinger, kirkebøger samt mit databånd over udvandrere fra Torslev og de omliggende købstæder, Alborg, Hjørring og Sæby. Tilsvarende undersøgelser skete i Norge for Ullensåker sogn nord for Oslo, Alfta sogn nord for Uppsala i Sverige, Toholampi sogn nord for Vasa i Finland og Vapnafjord sogn i det nordvestlige Island.

At planlægge et sådant nordisk projekt er inspirerende — men at gennemføre det helt igennem er en tung affære. De lange afstande, de forskellige forudsætninger hos deltagerne og den spredte ansvarsfordeling kan let slukke begejstringens gnist. Det tjener til deltagernes ros, at det virkelig lykkedes at afslutte projektet, som det blev planlagt med en fælles publikation, *Nordic Population Mobility*.²¹ Den viser, at det hele var umagen værd. Hovedsagen i bogen er den komparative analyse af de fem undersøgelser, udmærket foretaget af Andreas Svalestuen. Dog savner man i nogen grad det mere konkluderende kapitel til sidst, der kan vise, om komparationen nu også lykkedes. I den øvrige del af bogen har de enkelte deltagere afhandlinger om særlige sider, der er kommet frem ved deres undersøgelser. For Islands vedkommende vises det, hvordan den voldsomme udvandring sattes i gang med et sæt i 1873, da en agent fra Allan line kom til øen og tændte en sand emigrationsfeber. Arne Vangdrup viser vandringsmønstret i et dansk sogn, det første af sin art i Danmark, og Sune Åkermann m. fl. giver

²¹ *Nordic Population Mobility. Comparative Studies of Selected Parishes in the Nordic Countries 1850–1900*. Udkom som nummer af *American Studies in Scandinavia* 9, no. 1–2, 1977.

på basis af den detaljerede undersøgelse i Långasjö i Blekinge en påvisning af sammenhængen mellem familiestrukturer og emigrationsspredningen. Spændende er også Kjell Söderbergs undersøgelse om sammenhængen mellem intelligens og vandring på basis af præsternes protokoller over husforhør, hvor alle sognebeboere fik karakter for læsefærdighed og bibelforståelse. Trods materialets usikkerhed er der en klar tendens til, at det er de mest »kvikke«, der fandt på at udvandre i forhold til dem, der blev tilbage. Noget tilsvarende kunne måske laves i Danmark på basis af konfirmationsprotokollerne?

Emigrationsforskningens store tid var tiåret 1965–75 — projektet i Uppsala afsluttedes i 1976 med en omfangsrig slutrapport, hvori alle projektets hovedresultater blev gjort op på fortræffelig måde.²² Studierne over den nordiske udvandring kom for en stor del i gang, fordi man fandt, at befolkningsvandringene er en væsentlig side af det 19. århundredes historie, der er blevet overset i de generelle oversigtsværker. Man må håbe, at de mange undersøgelser må udbedre denne mangel. For Danmarks vedkommende kan emnet ikke siges at være udtømt endnu. En række studerende fra København, Århus og Odense universiteter har skrevet udmærkede specialer om enkelte sider af den danske udvandring,²³ og en gruppe på instituttet for økonomisk historie i København arbejder i øjeblikket på et projekt om dansk landbrug på den amerikanske prærie. Men det danske mindretal i USA og Canada er en næsten udforsket del af det danske folks historie, et emne, der i høj grad trænger til en indsats, inden det er for sent og hele den oprindelige udvandrergeneration er uddød. Det først fornødne i så henseende vil være at indsamle et grundmateriale, der er totalt spredt over hele det amerikanske kontinent. Der er gjort spredte forsøg til en organiseret indsamling fra dansk-amerikansk side, men der burde sættes professionel arbejdskraft ind på denne opgave eventuelt med økonomisk støtte fra Danmark.²⁴ Det ville være interessant, hvis danske eller amerikanske forskere ville sætte ind på opgaven at besvare spørgsmålet: hvordan gik det så de 300.000 danskere i Amerika?²⁵ Der er dog

²² From Sweden to America. A History of Migration, ed. Harald Gunblom & Hans Norman. *Studia historica Upsaliensia* 74, 1976.

²³ Foruden Arne Vangdrups speciale omtalt ovenfor kan nævnes: Henning Ladefoged Sørensens om den danske udvandring til Australien (Århus 1976); fire studerende ved Slavisk Institut KU om den danske udvandring til Rusland 1875–1914, 1970. Jens N. Nielsens meget dybtgående undersøgelse om danske dagblade som informationspredere om Amerika 1870–97 (Århus 1977). Grundmaterialet hertil er overgivet til Udvandrerarkivet i Ålborg. Desuden Thomas Thomsen, *De danske Skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830–1914*, Århus 1978. Fra Odense foreligger desuden et tomands-speciale fra 1973: *Etapeudvandringernes problematik, belyst for Svendborg amt 1875–90*.

²⁴ For det norske og svenske mindretals vedkommende foreligger der velorganiserede arkiver. For dansk Amerika er der planer igang fra et i 1977 grundlagt selskab, Danish Heritage Society, hvortil den mest fremtrædende dansk-amerikanske historiker, Enok Mortensen er knyttet.

²⁵ Man kunne tænke sig noget lignende (dog mindre ordrigt) som Anders Myhrman har gjort i bogen: *Finlandssvensker i Amerika*. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland 453, 1972.

sider af danskheden i USA, der er blevet skildret i de sidste år, således dansk-amerikansk presse, sprogudvikling og litteratur.²⁶

I august 1979 er gjort et overraskende fund i Rigsarkivet, et manuskript, der følger et stort og ganske væsentligt bidrag til den danske emigrationslitteratur. Ved gennemgang af afdøde præsident Holger Andersens arkiv blev fundet et meget omfattende manuskript med titelen: *Die dänische Auswanderung nach Übersee seit 1820*. Det er skrevet af en dr. Lorentz Christensen og omfatter ca. 450 maskinskrivne sider, hvortil kommer ca. 100 sider i håndskrevet manuskript. Afhandlingen er skrevet på tysk og synes udarbejdet i 1930'erne og 1940'erne. Den behandler så at sige alle sider af dansk oversøisk udvandring med anvendelse af officiel statistik fra både Danmark og de oversøiske lande.²⁷

²⁶ Den dansk-amerikanske presse er således skildret af professor Marion Marzolf i hendes disputats fra 1972 ved universitetet i Ann Arbor, Michigan. Afhandlingen ventes udgivet i USA i 1980. Et uddrag er trykt i *Pressens Årbog* 1978, s. 316-28.

De danske højskoler i USA er udmærket beskrevet i Enok Mortensen, *Schools for Life. A Danish-American Experiment in Adult Education*. Udgivet af Danish Heritage Society i Askov, Minnesota, 1978. Den dansk-amerikanske skønlitteratur er anvendt til en socialhistorisk analyse af Dorothy Burton Skårdal i *The Divided Heart. Scandinavian Immigrant Experience through Literary Sources*. Oslo 1976. En række kendte dansk-amerikanske forfattere er skildret i tidsskriftet *Scandinavian Studies (USA)* 48, hefte 4, 1976. To danske filologer har foretaget talrige båndoptagelser af dansk-amerikanere og beskrevet det ejendommelige sprog i to afhandlinger, dels i *Danske Studier* 1973, s. 108-18 og dels i *Festskrift til Kristian Hald*, Kbh. 1974, s. 121-29.

²⁷ Manuskriptet vil nu blive udskilt fra Holger Andersens privatarkiv og overført til Landsarkivet for Sønderjylland i Åbenrå.